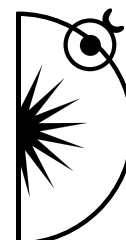

Przegląd Badań Edukacyjnych Educational Studies Review

ISSN 1895-4308
nr 22 (1/2016), s. 59–82

ORYGINALNE
ARTYKUŁY
BADAWCZE

Emilia Aksamit

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Wydział Nauk Pedagogicznych, e-mail: e.m.aksamit@tlen.pl

Sprawczość i wspólnotowość a stereotypy płci*

<http://dx.doi.org/10.12775/PBE.2015.061>

Agency and Communion in the Situation of Activation of the Gender Stereotype

Abstract

Agency and communion are two basic dimensions of social perception. The aim of the two conducted studies was to determine whether activation of the gender autostereotype or heterostereotype affect the perception of each other in the above mentioned dimensions. The research was conducted in a quantitative strategy. The intensity of agency and communality was measured using Kwestionariusz Samoopisu 30 and Kwestionariusz Opinii o Sobie 22 (Wojciszke, 2010). The stereotype of gender was activated by the lists of jobs stereotypically considered as feminine, masculine or neutral. 60 people, 30 women and 30 men who are studying humanities or science took part in the experiment. The research showed that the field of studies and stereotype activation does not have a significant effect on the perception of the dimension of community, but it can affect the perception in the dimension of agency. The students of science scored higher on the unmitigated agency scale. The gender of subjects in the examination turned out to be significant. The women were perceived in the dimension of community, and the men of agency.

Key words: Agentic orientation, communal orientation, unmitigated agency, unmitigated communion, gender stereotypes

* Prezentowany artykuł jest częścią nieopublikowanej pracy magisterskiej, obronionej w 2014 r. na kierunku kognitywistyka, na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu. Promotorką pracy pt. Sprawczość i wspólnotowość w sytuacji aktywizacji stereotypu i autostereotypu płci, była Pani dr Joanna Dreszer-Drogorób.

Wprowadzenie

W roku 2010 Bogdan Wojciszke wraz z Moniką Szlendak, opierając się na idei Davida Bakan (1966) oraz Vicki Helgeson (2003), skonstruowali polskojęzyczne skale do pomiaru orientacji sprawczej (definiowanej jako koncentracja na sobie i własnych celach), orientacji wspólnotowej (definiowanej jako koncentracja na innych ludziach i relacjach interpersonalnych) i skale do pomiaru sprawczości niepoohamowanej (definiowanej jako nadmierna koncentracja na własnym JA połączona z ignorowaniem relacji społecznych) oraz wspólnotowości niepoohamowanej (definiowanej jako nadmierna koncentracja na innych połączona z ignorowaniem własnej sprawczości). Tworząc wyżej wymienione narzędzia, Wojciszke i Szlendak przeprowadzili badanie na grupie studentów kierunków niepsychologicznych, pozytywnie weryfikując hipotezę, że aktywizacja stereotypu płci własnej (autostereotypu) doprowadzi do przypisywania sobie przez kobiety wyższego natężenia wspólnotowości, przez mężczyzn zaś wyższego natężenia sprawczości.

W prezentowanym badaniu celem głównym była replikacja wyników uzyskanych przez

Wojciszke i Szlendak. Dodatkowo sprawdzano, czy aktywizacja heterostereotypu (wzbudzenie stereotypu płci przeciwnej) wpłynie na przypisywanie sobie przez kobiety wyższych wartości na skali sprawczości aniżeli wspólnotowości, u mężczyzn zaś wyższych wartości na skali wspólnotowości niż sprawczości. W badaniu wzięli udział studenci kierunków kulturowo uznawanych za męskie (kierunki ścisłe, tj. fizyka, informatyka, matematyka) oraz kobiece (kierunki humanistyczne, tj. pedagogika, pedagogika specjalna). Grupa badawcza składała się ze studentów i studentek fizyki, informatyki, automatyki i robotyki, których zdolności kierunkowe (ściśle) kulturowo związane są z cechami typowo męskimi, czyli takimi jak: logiczne myślenie, skuteczność, nastawienie na osiągnięcie celu, oraz studenci i studentki pedagogiki, pedagogiki specjalnej i pracy socjalnej, których kulturowo oczekiwane cechy osobowości są uznawane za stereotypowo kobiece: opiekuńczość, empatia, nastawienie na relacje. Założono, że taki *stereotypowy* dobór osób badanych umożliwi dokładniejszą weryfikację postawionych hipotez.

Płeć

Definiując pojęcie płci, musimy być świadomi jej wielowymiarowego kontekstu znaczeniowego. W języku angielskim, podkreślając różnice i wielopo-

ziomowość kategorii płci, wyodrębniono trzy terminy: *sex*, *gender* i *gender identity* (*Encyklopedia Blackwella*, 1996). *Sex* (płeć) jest terminem *strictie* biologicznym, odnoszącym się do cech anatomicznych, biologicznych i fizjologicznych osobników żeńskich lub męskich (Pine, 1996). *Gender* dosłownie oznacza *rodzaj*. Trudno przetłumaczyć ten termin na język polski. Opierając się na *Encyklopedii socjologicznej*, możemy przytoczyć definicję: „Gender odnosi się do płci jako zjawiska społecznego, procesów tworzenia się społeczno-kulturowych modeli kobiecości lub męskości, a przede wszystkim odpowiadających im wzorów społecznych” (Sekuła-Kwaśniewicz, 2000, s. 123). Pierwotnie termin *gender* używany był w języku angielskim do określenia męskich lub żeńskich rodzajów gramatycznych (Unger, Crawford, 1993). Z upływem czasu to pojęcie, głównie w literaturze psychologicznej, nabrało szerszego znaczenia, zwłaszcza w dyskusjach przeciwstawiających sobie płeć biologiczną (*sex*) z płcią psychologiczną. Zgodnie z wyżej przytoczonymi definicjami, założono, że pierwszy termin eksponuje aspekty biologiczne oraz uznaje biologiczny determinizm w obszarze płci. Termin drugi eksponuje społeczno-kulturowy aspekt płci, uznając za główne determinanty płci (*gender*) kulturę i społeczeństwo (*Encyklopedia Blackwella*, 1996). Ostatnim definiowanym pojęciem jest *gender identity* (*tożsamość płciowa*). Termin ten służy określeniu płci w aspekcie psychologicznym. Oznacza on identyfikację jednostki z jej własną płcią (*ibidem*). Należy podkreślić, że tożsamość płciowa nie jest zależna od posiadanych przez daną osobę cech osobowości ani od konformistycznego podporządkowania się roli społecznej (*ibidem*). Powyższe rozróżnienie kategorii płci wskazuje na fakt, że jest ona wielopoziomową i złożoną strukturą, ponieważ można rozpatrywać ją w znaczeniu biologicznym, społeczno-kulturowym oraz psychologicznym. W poniższym artykule szczegółowo opisane zostaną kulturowe role płciowe oraz stereotypy płciowe, uwzględniony zostanie również biologiczny wymiar ról płciowych.

Jolanta Mikulska i Paweł Boski (1999) podkreślają, że płeć biologiczna determinuje nie tylko cechy morfologiczne, ale i biologiczne cechy ról płciowych. Płeć (biologiczna) człowieka jest określona w momencie zapłodnienia. Wtedy to, chromosom 23., pochodzący od ojca, determinuje to, czy zygota staje się męska (XY), czy żeńska (XX). Za pierwszy wskaźnik płci embrionu, w siódmym tygodniu ciąży, uznaje się zróżnicowanie tkanki tworzącej gonady w pierwociny jąder, na co wpływa chromosom Y i co John Money – badacz biologicznego podłoża płci – określa *Zasadą Adama* (Money, 1973). Protojądra rozpoczynają wydzielanie testosteronu, odpowiedzialnego za kształtowanie się męskiej anatomii płciowej z *przewodu Wolffe’a*. Przez następne tygodnie uformowane zo-

stają pierwociny zewnętrznych organów płciowych. W sytuacji braku instrukcji genetycznej płód rozwija gonady żeńskie. Trzeci–czwarty miesiąc ciąży uznaje się za okres krytyczny dla kształtowania się męskiego lub kobiecego podwzgórze (mózgu), który w okresie dojrzałości płciowej jest odpowiedzialny za wydzielanie przez przysadkę hormonów gonadotropowych (FSH, LH). W wyżej opisanych procesach decydującą rolę odgrywa testosteron, bez którego płód przybrałby postać żeńską (Boski, 1999). Następnym, będącym rozwojowo najważniejszym etapem różnicowania się płci biologicznej jest okres pokwitania. W tym okresie, ponownie w wyniku wydzielania hormonów płciowych, człowiek osiąga rozrodczą dojrzałość płciową oraz ukształtowane zostają cechy morfologiczne kobiet i mężczyzn. Zatem kobiety i mężczyźni różnią się między sobą nie tylko ze względu na to, że te pierwsze mają jajniki, a ci drudzy jądra, ale również obecnością bądź nie cykli hormonalnych z podwzgórza do przysadki mózgowej i dalej do gonad (ibidem). Autorzy wskazują również na takie różnice fizjologiczne jak: szybkość przemiany materii, wielkość narządów wewnętrznych (serce, płuca), męski i żeński somatotyp, czyli waga, wzrost, masa mięśni szkieletowych, owłosienie, kształt ciała (obwód klatki piersiowej, talii i bioder) czy wysokość głosu. Podłoże biologiczne płci, na którym rozwija się organizm żeński bądź męski, stanowione jest zatem przez pleć genetyczną i hormonalną (ibidem). Zdarza się, że poza obszarem normy podczas transmisji biologicznej dochodzi do błędów w przekazie genetycznym lub do zaburzeń hormonalnych (występujące podczas ciąży), co determinuje narodziny osobników niemieszczących się w ramach markerów kobiecości i męskości. Za przykład posłużyć mogą przypadki chłopczyc (*tomboys*), to znaczy dziewczynek, których matki w trakcie ciąży doświadczyły *syndromu androgenizacji*, który jest spowodowany przyczynami patologicznymi bądź jest pochodną przyjmowanych podczas ciąży leków. U takich dziewczynek zaobserwowano maskulinizację zewnętrznych narządów płciowych oraz, w późniejszym okresie dzieciństwa, skłonność do męskiej tożsamości (Money, 1975).

Wymiary poznania społecznego

Liczne dane z obszaru poznawczej psychologii społecznej pozwalają stwierdzić, że w postrzeganiu samych siebie i innych ludzi istotną rolę odgrywają dwa wymiary. W sytuacji oceny społecznej są one częściej aktywizowane i używane aniżeli pozostałe oraz silniej wpływają na oceny i zachowania społeczne (Fiske, Cuddy, Glick, 2007; Wojciszke, 2005, 2010). Do pierwszego z tych wymiarów zaliczamy wspólnotowość, nazywaną również wymiarem ciepła. Wymiar ten

obejmuje treści związane z moralnym i społecznym funkcjonowaniem ludzi oraz to, czy ich działania przynoszą pozostałym zyski bądź straty. Drugim wymiarem jest sprawczość, określana też jako kompetencja. Zawiera ona treści, które dotyczą sprawczości i skuteczności w realizowaniu celów oraz tego, czy działania podmiotu mają dla niego w swojej konsekwencji pozytywne bądź negatywne skutki. Terminy „wspólnotowość” i „sprawczość” jako pierwszy zaproponował Bakan (1966), uważał je bowiem za dwa nadrzędne obszary ludzkiej egzystencji. Uznawał, że każdy człowiek jest realizatorem własnych celów (sprawczość) oraz należy do danej społeczności, nawiązując relacje i wchodząc w interakcje międzyludzkie (wspólnotowość). Teoria Bakana zorientowana był psychodynamicznie. Jego stanowisko stało się inspiracją dla badań Helgeson (1994, 2003), która podeszła do teorii Bakana w sposób empiryczny, tym samym ukazując jej nowe znaczenie. Badaczka rozwinęła koncepcje orientacji wspólnotowej i sprawczej, rozumiejąc je jako dwie rozbudowane cechy osobowości. Helgeson (1994, 2003) definiuje sprawczość jako koncentrację na własnym JA i samym sobie jako realizatorze celów. Wspólnotowość to natomiast koncentracja podmiotu na innych ludziach oraz relacjach z nimi. Wyżej opisane pojęcia odpowiadają w przybliżeniu kobiecości i męskości (Wojciszke, 2010). Nie są one jednak z nimi tożsame. Należy podkreślić, że męskość–kobiecość opisywać może przynajmniej cztery obszary różnic:

1. Różnice obiektywne- opisujące faktyczne różnice między kobietami a mężczyznami.
2. Różnice subiektywne – opisujące własności, które są przypisywane sobie przez kobiety i mężczyzn.
3. Różnice stereotypu deskryptywnego – własności przypisywane mężczyznom i kobietom przez społecznie konstruowane i podzielane stereotypy płci.
4. Różnice stereotypu normatywnego – własności kształtujące się na podstawie tego, czego społeczeństwo oczekuje i żąda od kobiet i mężczyzn.

Wyżej opisane różnice zwykle się nie pokrywają. W konsekwencji można uznać, że opozycja męskość–kobiecość z góry skazana jest na wieloznaczność, dlatego właściwiej jest wskazywać na opozycje sprawczość–wspólnotowość (Wojciszke, 2010).

Sprawczość i wspólnotowość to dwa niezależne wymiary, a każdy z nich obejmuje inny obszar. Męskość i kobiecość są często uznawane jako przeciwne krańce tego samego wymiaru (w wielu językach istnieje termin: „płeć przeciwna”). Możemy pokusić się o stwierdzenie, że dzieje się tak dlatego, że męskość i kobiecość uznane są za rozłączne kategorie społeczne, a przynależność

do nich ma charakter dysjunktywny, co oznacza, że jeżeli ktoś jest kobietą, to nie może być mężczyzną. Wynika z tego, że ludzie wnioskuje o męskości nie tylko na podstawie jej przejawów, ale również na podstawie braku kobiecości (Reinhard, Stahlberg, Messner, 2009). Wspólnotowość i sprawczość nie są kategoriami rozłącznymi, co w konsekwencji prowadzi do tego, że „bycie sprawczym” nie determinuje tego, czy przejawia się cechy wspólnotowości, czy też nie. Pojęcia sprawczości i wspólnotowości nie implikują przeciwstawności. Bakan (1966) i Helgeson (1994, 2003), oprócz sprawczości i wspólnotowości, postulują za wyróżnieniem ich skrajnych form, to jest *niepohamowanej sprawczości* i *niepohamowanej wspólnotowości*. *Niepohamowana sprawczość* (niepohamowana przez wymogi wspólnotowości) definiowana jest jako koncentracja na sobie i własnych celach, i jest tak silna, że w konsekwencji prowadzi do zanegowania relacji z innymi ludźmi oraz ignorancji w stosunku do ich celów. *Sprawczość* oraz *niepohamowaną sprawczość* definiuje się jako koncentrację na sobie, ale tylko w obszarze *niepohamowanej sprawczości* możemy wskazać na niepożądane konsekwencje, takie jak negatywny stosunek do ludzi, któremu często towarzyszą konflikty międzyludzkie, destruktywne zachowania o charakterze zemsty, dominacji i zimnego traktowania innych, opór przed szukaniem wsparcia w innych ludziach oraz brak umiejętności społecznych, takich jak dawanie wsparcia innym, empatia, zwierzanie się i okazywanie emocji (Helgeson, 2003). Negatywna i krańcowa postać *wspólnotowości*, którą określa się analogicznie przez wymogi sprawczości jako *niepohamowaną wspólnotowość*, oznacza silną koncentrację na innych ludziach i relacjach z nimi, co w konsekwencji prowadzi zarówno do zanegowania własnej sprawczości, jak i zaprzestania realizacji własnych celów. *Wspólnotowość* i *wspólnotowość niepohamowaną* definiuje się jako koncentracje na innych, ale tylko w obszarze *niepohamowanej wspólnotowości* możemy wskazać niepożądane konsekwencje, takie jak: brak oczekiwania wsparcia społecznego od bliskich, destruktywne zachowania w bliskich związkach, do których zalicza się nadopiekuńczość, nadmierną kontrolę oraz inwazyjne wkraczanie w życie partnera (Helgeson, 1994, 2003). Koncepcja zaproponowana przez Bakana została użyta w badaniach Conway, Pizzamiglio i Mount (1996) jako oś rozważań naukowych nad stereotypami płci. Podejście zaproponowane przez Bakana nie jest jedynym właściwym, jak podkreśla Fiske (1999). Model Treści Stereotypu osadzony jest w szerokim kontekście teoretycznym. W licznych badaniach nad impresjami i sędami dotyczącymi innych ludzi czy grup społecznych, obserwuje się duże podobieństwo w wynikach dotyczących podstawy owej oceny. Wielu autorów (Judd, James-Hawkins, Yzerbyt, Kashima, 2005; Fiske, Cuddy, Glick, 2007;

Abele, Wojciszke, 2007) wskazuje na istnienie dwóch podstawowych wymiarów, w ramach których tworzą się i funkcjonują sądy na temat cech i zachowań innych ludzi oraz grup społecznych. Wyżej przywołani badacze podkreślają jednak, iż znaczna część rozbieżności dotyczy nazewnictwa, a nielicznych różnic można doszukiwać się w obszarze interpretacji oraz w przyjmowanych kontekstach badawczych.

Stereotypy płci

Opisując stereotypy płci, należy zacząć od zdefiniowania terminu stereotyp. Po raz pierwszy termin ten został użyty w 1922 roku przez Waltera Lippmanna, który definiując stereotyp, zwrócił uwagę na ludzką tendencję do postrzegania osób bądź przedmiotów jako podobnych, mających wspólne atrybuty oparte na ich wspólnych cechach (Lippmann, 1922). Zdaniem Lippmanna wszyscy ludzie noszą w głowach umysłowe obrazy świata zewnętrznego, zawierające szablony, dzięki którym ludzie mogą upraszczać niejednoznaczne informacje odbierane z otoczenia (ibidem). Od tego czasu terminem „stereotyp” określa się społecznie podzielane przekonanie o własnościach charakteryzujących cechy osobowości, uznawane wartości czy oczekiwane zachowania członków danej grupy społecznej (Nelson, 2003).

Susan Fiske (1999), jako jedna z pierwszych, prowadziła badania w obszarze treści stereotypów, uznając je za jeden z elementarnych poznawczych komponentów, na których budowane są relacje międzyludzkie. Często zdarza się, że ludzie używają stereotypów w charakterze heurystyk, zastępując nimi bardziej czasochłonne procesy spostrzegania osób w sposób zindywidualizowany (Fiske, Neuberger, 1989). Jest to proces stereotypizacji, który po raz pierwszy opisał Gordon Allport w swojej pionierskiej pracy pod tytułem *The Nature of Prejudice* w 1954 roku. Autor, nie wartościując stereotypów oraz ludzi ich używających, opisał stereotypizację jako wyolbrzymione przekonanie kojarzone z pewną kategorią, w konsekwencji prowadzące do tego, że sądy na temat danego człowieka są uogólnione oraz nie zakładają zarówno możliwej nietrafności stereotypu, jak i tego, że postrzegany człowiek może nie powielać stereotypowych zachowań grupy społecznej, do której należy.

Roger Brown (1965) oraz Edgard Vinacke (1957), wyprzedzając rewolucję społeczno-poznawczą w obrębie psychologii społecznej, uznawali stereotypizację za zwyczajny proces psychologiczny.

Wyróżnia się cztery typy grup stereotypów w zakresie ról mężczyzn i kobiet. Do pierwszego zakresu zalicza się podział ról w domu. Dominuje przeko-

nianie o tym, że mężczyzna jest głową rodziny, to on pracuje zawodowo, rozwija się. Praca kobiety w domu nie jest traktowana na równi z pracą mężczyzny. W sytuacji, kiedy oboje z partnerów pracują zawodowo, to mężczyzna zarabia więcej niż kobieta. Rola kobiet sprowadzona zostaje do roli matki, gospodyni i żony (*Encyklopedia psychologii*, 1998). Kolejnym obszarem, w jakim funkcjonują stereotypy płciowe, jest obszar dotyczący ról zawodowych. W Stanach Zjednoczonych procentowy podział wykonywanych zawodów pokazuje, że 80% kobiet pracuje w 20 zawodach, 80% mężczyzn zaś ma do dyspozycji 220 zawodów (ibidem). Kobiety zawodowo pełnią funkcje sekretarek, kosmetyczek, nauczycielek (w szkołach podstawowych, nie na uniwersytetach), kelnerek i pielęgniarek. Kolejny stereotyp ze względu na płeć dotyczy wizerunku fizycznego. Mężczyzna ma być mocny, silny, kobieta zaś delikatna, podległa. Ten rodzaj stereotypu ujawnia się na przykład w sytuacji braku akceptacji dla związku, w którym to kobieta jest wyższa od mężczyzny. Stereotypy płciowe dotyczą również cech osobowości. Oczekiwania wobec kobiet w sferze osobowości każą podkreślać ich wrażliwość, spokój, zależność i emocjonalność. W przypadku mężczyzn repertuar oczekiwanych cech jest zupełnie inny, mężczyzna ma być dominujący, agresywny, silny z wysoką samooceną i bez emocji. Są to oczekiwania krańcowo odmienne (ibidem).

Treść stereotypu

Męskość-kobiecość (ang. *masculinity-femininity*) są obszarami badań psychologicznych dawniej uznawanych za dwa przeciwstawne krańce tego samego wymiaru. W czasach ówczesnych oba te wymiary określa się jako niezależne od siebie, w skład których wchodzi wiele aspektów, w tym sposób postępowania, cechy osobowości, wygląd czy zainteresowania (*Encyklopedia Blackwella*, 1996). Główny przedmiot badań w zakresie kobiecości i męskości dotyczy tego, jak różne dziedziny funkcjonowania psychicznego człowieka, uznawane za męskie i kobiece, są faktycznie powiązane z tymi wymiarami. Sandra Bem (1974) określa te powiązania jako bardzo silne, co prowadzi do tego, że płeć psychologiczna pozwala przewidzieć i określać, jakie postawy czy zainteresowania będzie przejawiać dana osoba. Przeciwnie stanowisko przyjmują Janet Taylor Spence i Robert Helmreich (1980). Uznali oni, że badania empiryczne wskazują na słabe związki męskości i kobiecości z innymi zmiennymi. Tym samym określając, że najczęściej używane miary tych zmiennych ograniczone są do funkcjonowania instrumentalnego w obszarze męskości oraz ekspresji emocji w obszarze kobiecości. W efekcie takie rozumowanie doprowadziło do

wniosku, że psychologiczna płć człowieka pozwala wnioskować o innych cechach w bardzo wąskim zakresie. Dotychczasowe badania wskazują za słusne pojmowanie kobiecości i męskości raczej w węższy sposób.

Stereotyp płci: auto- i heterostereotyp

Jolanta Miluska i Paweł Boski (1999) podkreślają, że kultura w dużej mierze zróżnicowała zakres i reguły normatywne sprawowania społecznych ról płciowych. Za kulturowo określone wyżej przywołani autorzy uznają również to, co męskie i kobiece. W sytuacji, kiedy kobiety starają się spełniać kulturowo akceptowane i przypisane role kobiece, a mężczyźni role męskie, mówimy o autostereotypie płci. Odwrotna tendencja dotyczy heterostereotypu. W jego obszarze kobiety wykazują się cechami i zachowaniami kulturowo uznanymi za męskie, natomiast mężczyźni w swoich zachowaniach akcentują cechy kulturowo przypisane kobietom. Sandra Bem (1974), opisując psychologiczną płć człowieka, wyróżnia oprócz kobiecych kobiet i męskich mężczyzn również męskie kobiety i kobiecych mężczyzn oraz osoby androgyniczne (posiadające zarówno cechy kobiece, jak i męskie). Warto skupić się w tym momencie na opisie auto- i heterostereotypu płci, stąd konieczne jest wprowadzenie pojęcia kulturowego wymiaru kobiecości i męskości. Jak pisze Boski (1999), w dzisiejszych czasach można uznać, że im bardziej bycie kobietą jest samo w sobie wartością, tym bardziej kultura jest kobieca. Definiując kulturę męską, wystarczy odwrócić powyższe sformułowanie, co doprowadzi do wniosków, że bycie mężczyzną oraz atrybuty męskości są wówczas przedmiotami wybitnie pozytywnego wartościowania (ibidem). Role płciowe (stereotypy ról płciowych) są bezpośrednim predykatorem różnic między płciami, które można zaobserwować w zachowaniu dorosłych kobiet oraz mężczyzn, będących wynikiem działań zmiennych odległych, takich jak wczesna socjalizacja i predyspozycje biologiczne (ibidem). Tworząc system stosunków normatywnych pomiędzy jednostką a jej środowiskiem społecznym (Znanięcki, 1984), role wskazują oczekiwania społeczne w obszarze postaw, cech, zachowań oraz funkcji kierowanych pod adresem kobiet i mężczyzn. Zdaniem amerykańskich naukowców, role płciowe definiują aprobowane wśród kobiet i mężczyzn:

- a) sposoby ustosunkowania się względem różnych sytuacji i przedmiotów (np. męska skłonność do bycia wolnym, kobieca akceptacja idei rodziny);
- b) zadania i funkcje (nie tylko ojcowskie i macierzyńskie, ale również zadania zawodowe i obywatelskie);

- c) cechy osobowości (np. męska asertywność oraz kobieca wrażliwość);
- d) zachowania (np. męska skłonność do agresji i kobieca skłonność do wypracowania kompromisu (Eagly, Carli, 1981; Eagly, Steffen, 1984; Eagly, 1987)).

Problematyka badań własnych

Poniżej przedstawiona została problematyka badań własnych. Opisano cele badania, zaprezentowano hipotezy oraz schemat badań i zmienne.

Hipotezy

Sformułowano następujące hipotezy:

Hipoteza I:

W sytuacji eksperymentalnej aktywizacja autostereotypu za pomocą zadania polegającego na zliczeniu sylab w zawodach stereotypowo związanych z własną płcią, sprawi, że w pomiarze przy użyciu Kwestionariusza Samoopisu 30 oraz Kwestionariusza Opinii o Sobie 20, kobiety będą uzyskiwać wyższe wyniki na skali wspólnotowości i niepohamowanej wspólnotowości, mężczyźni zaś odwrotnie, będą przypisywać sobie wyższy poziom sprawczości i niepohamowanej sprawczości.

Hipoteza II:

W sytuacji eksperymentalnej, aktywizacja heterostereotypu za pomocą zadania polegającego na zliczeniu sylab w zawodach stereotypowo uznanych za męskie, w grupie kobiet studiujących kierunek ścisły oraz kobiet studiujących kierunek humanistyczny, sprawi, że w pomiarze przy użyciu Kwestionariusza Samoopisu 30 oraz Kwestionariusza Opinii o Sobie 20, studentki z kierunku ścisłego będą przypisywać sobie wyższy poziom sprawczości i niepohamowanej sprawczości aniżeli studentki kierunków humanistycznych.

Hipoteza III:

W sytuacji eksperymentalnej, aktywizacja heterostereotypu za pomocą zadania polegającego na zliczeniu sylab w zawodach stereotypowo uznanych za kobiece w grupie mężczyzn studiujących kierunek humanistyczny oraz mężczyzn z kierunku ścisłego, sprawi, że w pomiarze przy użyciu Kwestionariusza Samoopisu 30 oraz Kwestionariusza Opinii o Sobie 20, mężczyźni studiujący kierunek humanistyczny będą przypisywać sobie więcej wspólnotowości i niepohamowanej wspólnotowości aniżeli mężczyźni z kierunku ścisłego.

Schemat badania i zmienne

Badanie ma charakter eksperymentu (Rubacha, 2011) i zostało przeprowadzone według schematu: 2 (warunki: aktywizacja autostereotypu, aktywizacja heterostereotypu lub jej brak) x2 (płeć biologiczna badanych) x2 (kierunek studiów: ścisły, humanistyczny).

W badaniach mierzono następujące zmienne losowe:

- a) sprawczość;
- b) wspólnotowość;
- c) niepoohamowana sprawczość;
- d) niepoohamowana wspólnotowość.

Aby dokonać aktywizacji autostereotypu (Grupa Eksperymentalna I) lub heterostereotypu (Grupa Eksperymentalna II) zastosowano manipulację eksperymentalną, polegającą na przeliczeniu sylab w zawodach. Odpowiednio dla grupy Eksperymentalnej I dobrano zawody stereotypowo kobiece dla kobiet oraz stereotypowo męskie dla mężczyzn, a dla grupy Eksperymentalnej II, przygotowano do zliczenia sylaby w zawodach stereotypowo uznanych za męskie dla kobiet i stereotypowo uznanych za kobiece dla mężczyzn. Grupa III, kontrolna miała za zadanie zliczyć sylaby w zawodach neutralnych ze względu na płeć.

Narzędzia

W badaniu zostały użyte następujące narzędzia:

A. Kwestionariusz samoopisu 30

Kwestionariusz samoopisu 30 (Wojciszke, 2010), służący do pomiaru natężenia orientacji sprawczej oraz orientacji wspólnotowej, składa się z 30 stwierdzeń. Wynikiem ogólnym każdej ze skali jest średnia z odpowiadających jej 15 pozycji. Zastosowano siedmiopunktowy system odpowiedzi z punktem indyferencji, czyli od 1 (*zdecydowanie nie*) przez 4 (*trudno powiedzieć, trochę tak, a trochę nie*) do 7 (*zdecydowanie tak*).

B. Kwestionariusz opinii o sobie 22

Skale do pomiaru niepoohamowanej sprawczości oraz niepoohamowanej wspólnotowości składają się z 22 stwierdzeń zawartych w kwestionariuszu opinii o sobie 22 (Wojciszke, 2010). Wynikiem ogólnym każdej ze skali jest średnia obliczana z 11 stwierdzeń. Podobnie jak w Kwestionariusz samoopisu 30, zastosowano siedmiopunktowy system odpowiedzi.

C. Listy z zawodami

Listy z zawodami neutralnymi i stereotypowymi ze względu na płeć zostały opracowane specjalnie na potrzeby niniejszego badania. Listy zawodów tworzono w następujący sposób: na początku poproszono studentów studiujących na różnych kierunkach o wypisanie zawodów ich zdaniem neutralnych, kobiecych i męskich. Następnie kolejna grupa studentów (9 mężczyzn i 9 kobiet) poproszona została o wybranie z zaprezentowanych trzech list zawodów po 25, które najbardziej pasują do danej kategorii. Uzyskane zestawienie prezentuje tabela 1.

Tabela 1. Lista zawodów

Zawody stereotypowo kobiece	Zawody stereotypowo męskie	Zawody neutralne ze względu na płeć
Kosmetyczka	Murarz	Fryzjer
Niania	Elektryk	Cukiernik
Sekretarka	Budowlaniec	Kucharz
Modelka	Górnik	Fizjoterapeuta
Sprzątaczką	Hydraulik	Lekarz
Księgowa	Strażak	Nauczyciel
Krawcowa	Żołnierz	Stomatolog
Ekspedientka	Spawacz	Psycholog
Stewardessa	Marynarz	Dziennikarz
Asystentka	Mechanik samochodowy	Sędzia
Wizażystka	Pilot	Socjolog
Makijażystka	Maszynista	Logopeda
Pedagożka	Stolarz	Masażysta
Bibliotekarka	Zegarmistrz	Projektant mody
Pielęgniarka	Spawacz	Sprzedawca
Przedszkolanka	Ślusarz	Tłumacz
Szwaczka	Błacharz	Artysta
Hostessa	Cieśla	Farmaceuta
Pomoc domowa	Ochroniarz	Konsultant
Gospodyni domowa	Rybak	Urzędnik
Charakteryzatorka	Kominiarz	Kelner
Florystka	Kowal	Aktor
Kadrowa	Dekarz	Archeolog
Położna	Bokser	Muzyk
Tancerka go-go	Rzeźnik	Architekt

Źródło: dane z badań własnych.

Osoby badane

W badaniu wzięło udział 30 kobiet (15 studentek kierunków ścisłych i 15 studentek kierunków humanistycznych) oraz 30 mężczyzn (15 studentów kierunków ścisłych i 15 studentów kierunków humanistycznych) w wieku około 23 lat ($M=23$; $SD=2,54$).

Badani wypełniali Kwestionariusze Sprawczości i Wspólnotowości oraz Niepohamowanej Sprawczości i Niepohamowanej Wspólnotowości w warunkach aktywizacji stereotypu płci bądź w warunkach kontrolnych.

Sposób analizy wyników

Uzyskane dane przeanalizowane zostały w programie SPSS przy użyciu testu MANOVA, według schematu 2 (warunki: aktywizacja autostereotypu, heterostereotypu lub brak aktywizacji) x2 (płeć biologiczna badanych) x2 (kierunek studiów: ścisły, humanistyczny).

Wyniki

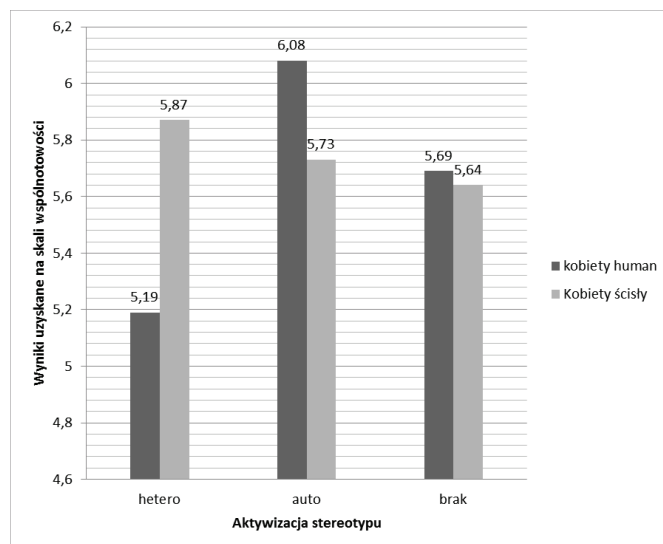
Na wykresach przedstawiono statystyki opisowe dla skali Sprawczości, Wspólnotowości, Niepohamowanej Sprawczości oraz Niepohamowanej Wspólnotowości we wszystkich porównywanych grupach. Analiza testem MANOVA wykazała istotny wpływ płci, kierunku studiów oraz aktywizacji stereotypu płci na uzyskiwane wyniki na skali Niepohamowanej Sprawczości ($F=1,586$, $p<0,03$). Istotność statystyczna wystąpiła również w przypadku samej płci ($F=6,833$; $p<0,05$).

Sprawczość versus Wspólnotowość

Aktywizacja heterostereotypu płci w grupie kobiet sprawiła, że uzyskany średni wynik był wyższy w grupie kobiet studiujących kierunek ścisły ($M=5,87$; $SD=0,87$), aniżeli u kobiet z kierunku humanistycznego ($M=5,19$; $SD=0,89$; $p>0,05$). W sytuacji aktywizacji autostereotypu to kobiety studiujące kierunek humanistyczny ($M=6,08$; $SD=0,85$) uzyskały wyższe wyniki na skali Wspólnotowości, aniżeli kobiety z kierunku ścisłego ($M=5,73$; $SD=0,60$). W Grupie Kontrolnej wyniki kobiet były na porównywalnych poziomach w obu grupach badanych (humanistyczny $M=5,69$; $SD=0,91$; ścisły $M=5,64$; $SD=0,81$; $p>0,05$).

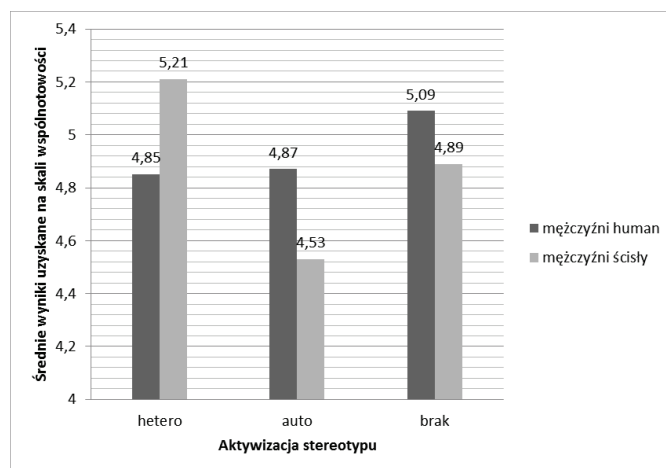
Na skali Wspólnotowości w grupie mężczyzn, w sytuacji aktywizacji heterostereotypu, wyższe wyniki uzyskiwali mężczyźni z kierunku ścisłego ($M=5,21$; $SD=0,38$) aniżeli humanistycznego ($M=4,85$; $SD=1,08$; $p>0,05$). W sytuacji aktywizacji autostereotypu płci, to mężczyźni z kierunku humanistycznego ($M=4,87$; $SD=0,61$) przypisywali sobie więcej wspólnotowości niż mężczyźni z kierunku ścisłego ($M=4,53$; $SD=1,42$; $p>0,05$). W sytuacji braku aktywizacji więcej wspólnotowości przypisywali sobie studenci kierunków

humanistycznych ($M=5,09$; $SD=0,43$) aniżeli ścisłych ($M=4,89$; $SD=0,61$; $p>0,05$).

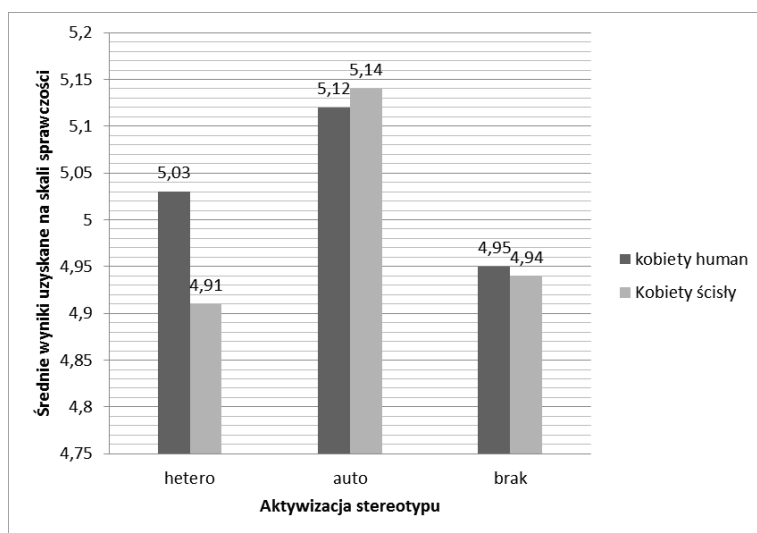
Rysunek 1. Wspólnotowość w grupie kobiet ($N=30$)

Źródło: dane z badań własnych.

Rysunek 2. Wspólnotowość w grupie mężczyzn ($N=30$)

Źródło: dane z badań własnych.

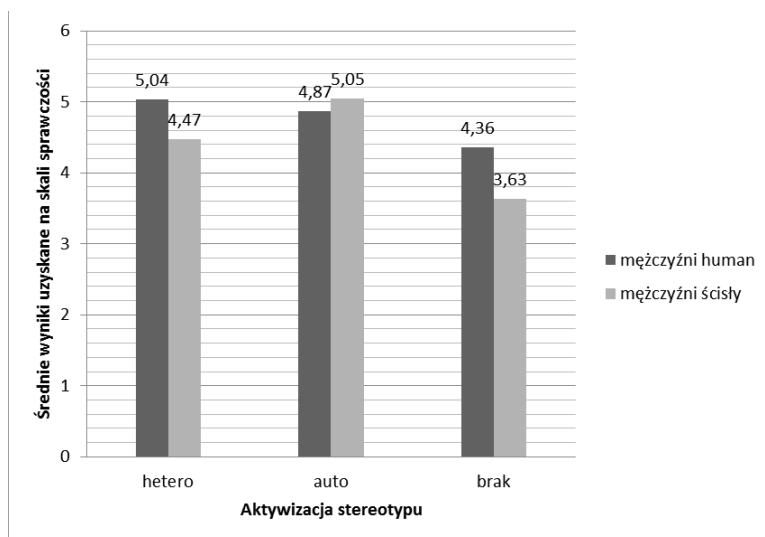
Rysunek 3. Sprawczość w grupie kobiet (N=30)

Źródło: dane z badań własnych.

Sprawczość w grupie kobiet w sytuacji aktywizacji heterostereotypu osiągnęła wyższy wynik w grupie kobiet studiujących kierunek humanistyczny (M=5,03; SD=0,64) aniżeli ścisły (M=4,91; SD=0,72; $p>0,05$). W sytuacji aktywizacji autostereotypu oraz braku aktywizacji średnie osiągnięte przez grupy badanych kobiet z kierunku humanistycznego i kierunku ścisłego miały zbliżoną wartość (odpowiednio: M=5,12; SD=0,76; M=5,14; SD=1,03; $p>0,05$; M=4,95; SD=0,81; M=4,94; SD=0,78; $p>0,05$)

Średni wynik na skali Sprawczości w sytuacji aktywizacji heterostereotypu osiągnęli mężczyźni studiujący kierunek humanistyczny (M=5,04; SD=0,76) aniżeli ścisły (M=4,47; SD=0,70; $p>0,05$). W sytuacji aktywizacji autostereotypu uzyskiwane średnie wyniki były wyższe w grupie mężczyzn z kierunku ścisłego (M=5,05; SD=0,40) niż humanistycznego (M=4,87; SD=0,34; $p>0,05$). Co ciekawe, w sytuacji braku aktywizacji stereotypu płci to mężczyźni z kierunku stereotypowo uznanego za *kobię* (M=4,36; SD=1,42) osiągnęli wyższy średni wynik aniżeli mężczyźni z kierunku *męskiego* (M=3,63; SD=2,05, $p>0,05$).

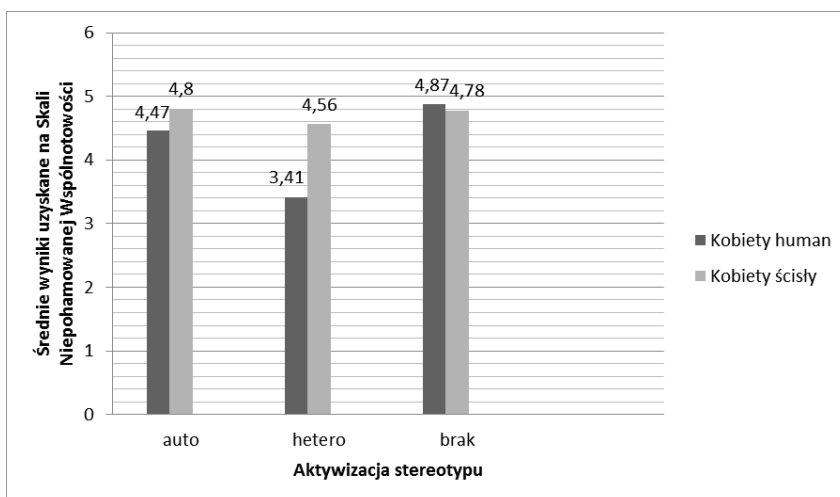
ORYGINALNE ARTYKUŁY BADAWCZE

Rysunek 4. Sprawczość w grupie mężczyzn (N=30)

Źródło: dane z badań własnych.

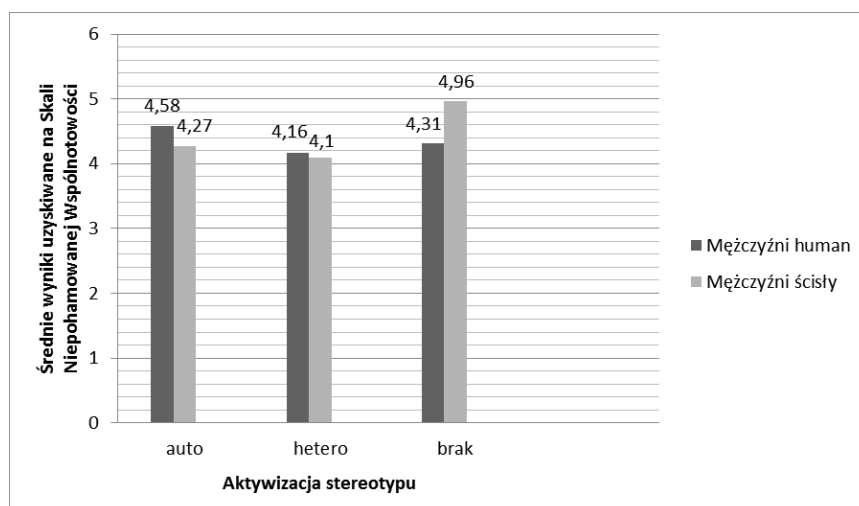
Niepohamowana Wspólnotowość versus Niepohamowana Sprawczość

Rysunek 5. Niepohamowana wspólnotowość w grupie kobiet (N=30)

Źródło: dane z badań własnych.

Powyższy wykres prezentuje średnie wyniki dla kobiet uzyskiwane na skali Niepohamowanej Wspólnotowości. W sytuacji aktywizacji autostereotypu kobiety studiujące na kierunku humanistycznym ($M=4,47$; $SD=0,26$) uzyskiwały wyniki niższe niż kobiety studiujące na kierunku ścisłym ($M=4,8$; $SD=0,86$, $p>0,05$). W sytuacji aktywizacji heterostereotypu wyższy wynik średni uzyskały studentki kierunku ścisłego ($M=4,56$; $SD=0,7$) aniżeli studentki kierunku humanistycznego ($M=3,41$; $SD=0,91$; $p>0,05$). W sytuacji braku aktywizacji wyniki uzyskiwane na skali Niepohamowanej Wspólnotowości były podobne. Dla kobiet z kierunku humanistycznego ($M=4,87$; $SD=0,44$) a dla kobiet z kierunku ścisłego ($M=4,78$; $SD=1,03$).

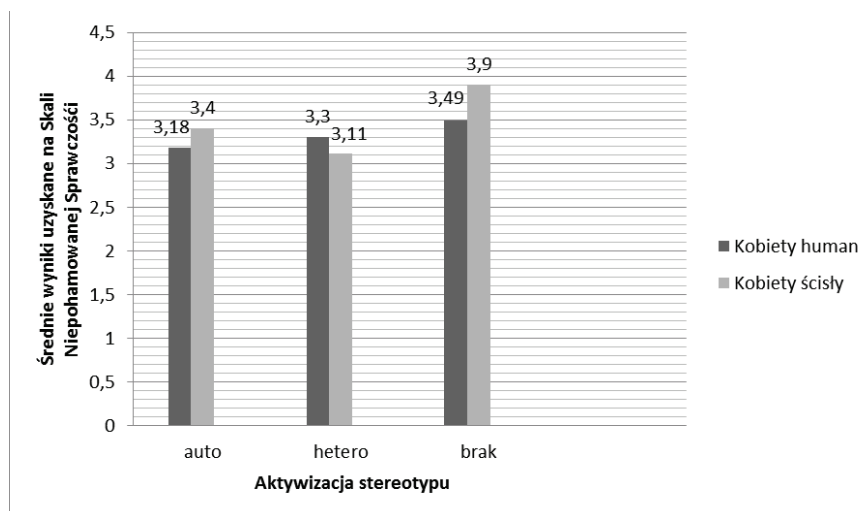

Rysunek 6. Niepohamowana wspólnotowość w grupie mężczyzn ($N=30$)

Źródło: dane z badań własnych.

Powyższy wykres prezentuje średnie wyniki dla mężczyzn uzyskiwane na skali Niepohamowanej Wspólnotowości. W sytuacji aktywizacji autostereotypu mężczyźni studiujące na kierunku humanistycznym ($M=4,58$; $SD=0,71$) uzyskiwały wyniki wyższe niż mężczyźni studiujący na kierunku ścisłym ($M=4,27$; $SD=0,07$; $p>0,05$). W sytuacji aktywizacji heterostereotypu uzyskane wyniki w obu grupach były podobne. Dla mężczyzn z kierunku humanistycznego ($M=4,16$; $SD=1,12$), dla studentów kierunku ścisłego ($M=4,1$; $SD=0,78$; $p>0,05$). W sytuacji braku aktywizacji wyższe wyniki uzyskali mężczyźni

z kierunku ścisłego ($M=4,96$; $SD=0,71$) aniżeli mężczyźni z kierunku humanistycznego ($M=4,31$; $SD=0,65$).

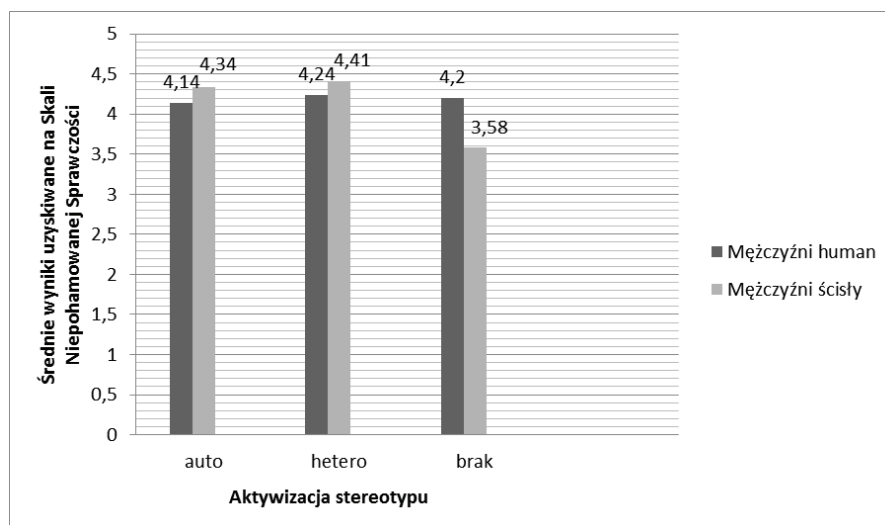
Rysunek 7. Niepohamowana Sprawczość w grupie kobiet ($N=30$)

Źródło: dane z badań własnych.

Powyższy wykres prezentuje średnie wyniki dla kobiet, uzyskiwane na skali Niepohamowanej Sprawczości. W sytuacji aktywizacji autostereotypu kobiety studiujące na kierunku humanistycznym ($M=3,18$; $SD=0,39$) uzyskiwały wyniki niższe niż kobiety studiujące na kierunku ścisłym ($M=3,4$; $SD=0,89$; $p>0,05$). W sytuacji aktywizacji heterostereotypu wyższy wynik średni uzyskały studentki kierunku humanistycznego ($M=3,3$; $SD=0,47$) aniżeli studentki kierunku ścisłego ($M=3,11$; $SD=0,48$; $p>0,05$). W sytuacji braku aktywizacji stereotypu płci to studentki kierunku ścisłego uzyskały wyższą średnią ($M=3,9$; $SD=1,15$) od studentek kierunku humanistycznego ($M=3,49$; $SD=0,44$; $p>0,05$).

Powyższy wykres prezentuje średnie wyniki dla mężczyzn uzyskane na skali Niepohamowanej Sprawczości. W sytuacji aktywizacji autostereotypu mężczyźni studiujące na kierunku humanistycznym ($M=4,14$; $SD=1,0$) uzyskiwały wyniki niższe od mężczyzn studiujących na kierunku ścisłym ($M=4,34$; $SD=0,61$; $p>0,05$). W sytuacji aktywizacji heterostereotypu wyniki dla mężczyzn z kierunku humanistycznego ($M=4,24$; $SD=1,62$) były nieco niższe od wyników studentów kierunku ścisłego ($M=4,41$; $SD=0,55$; $p>0,05$). W sytu-

acji braku aktywizacji wyższe wyniki uzyskali mężczyźni z kierunku humanistycznego ($M=4,2$; $SD=0,97$) aniżeli mężczyźni z kierunku ścisłego ($M=3,58$; $SD=0,94$).

Rysunek 8. Niepohamowana Sprawczość w grupie mężczyzn ($N=30$)

Źródło: dane z badań własnych.

Dyskusja

Inspiracją dla powyższych badań, jak już wcześniej wspomniano, były badania Bogdana Wojciszke i Moniki Szlendak nad sprawczością i wspólnotowością. Autorzy ci w 2009 roku przeprowadzili badania, w których wzięły udział osoby kierunków niepsychologicznych. Jednej grupie eksperymentalnej aktywizowano autostereotyp. Uzyskane przez Wojciszke i Szlendak wyniki były istotne statystycznie ze względu na płeć osób badanych. Średnie wyniki w badaniach tych autorów, uzyskane przez kobiety na skali Wspólnotowości, wynosiły dla grupy eksperymentalnej $M=5,61$; dla grupy kontrolnej $M=5,44$. Grupa eksperymentalna kobiet na skali Sprawczości uzyskała średni wynik $M=4,66$, grupa kontrolna zaś $M=5,26$. Na skali Niepohamowanej Wspólnotowości dla grupy eksperymentalnej $M=3,09$ a dla grupy kontrolnej $M=3,81$.

Na podstawie przeprowadzonych i opisanych wyżej badań można wnioskować, że kobiety różnią się od mężczyzn w obszarach niepohamowanej sprawczości i niepohamowanej wspólnotowości, bez względu na studiowany kierunek (stereotypowo uznany za męski czy też kobiecy). W przypadku wspólnotowości i sprawczości to głównie kobiety uzyskiwały wyższe wyniki od mężczyzn (mimo że stereotypowo sprawczość przypisuje się mężczyznom). Różnice pojawiły się jednak w przypadku wyników uzyskiwanych na skalach Niepohamowanej Wspólnotowości i Niepohamowanej Sprawczości. Porównując obie płci, to kobiety uzyskały średni wynik wyższy dla niepohamowanej wspólnotowości, a mężczyźni dla niepohamowanej sprawczości.

A. Kierunek studiów w badaniach wpływu hetero- i autostereotypu a wymiary spostrzegania społecznego

Na podstawie funkcjonujących kulturowo stereotypów dobrano próbę badawczą, wybierając kobiety i mężczyzn z kierunków ścisłych (na których studiuje więcej mężczyzn aniżeli kobiet i na których wymagane są umiejętności i zdolności stereotypowo przypisywane mężczyznom: umiejętności matematyczne, myślenie logiczne, racjonalizm). W badaniu brały również udział kobiety i mężczyźni będący studentkami/studentami kierunków humanistycznych (na których studiuje więcej kobiet aniżeli mężczyzn i na których wymagane są umiejętności i zdolności stereotypowo uznane za kobiece: empatia, opiekuńczość, zaangażowanie).

Opisane powyżej badanie pokazało, że spostrzeżenie badanych tylko i wyłącznie przez pryzmat stereotypowo określonych cech danych grup społecznych (kierunków studiów) może być podejściem kontrowersyjnym. Trudne do wyjaśnienia w tym kontekście są bowiem wyniki uzyskane w przypadku kobiet z kierunku *męskiego*. Studentki matematyki, informatyki i fizyki częściej uzyskiwały wyższe wyniki na skali niepohamowanej wspólnotowości aniżeli kobiety z kierunku *kobiecego*, które uzyskały wyższe wyniki tylko na skali wspólnotowości w sytuacji braku i aktywizacji autostereotypu. Możliwe, że wyżej opisane wyniki były skutkiem tego, iż kobiety z kierunków ścisłych wcale nie mają oczekiwanych na tych kierunkach stereotypowych cech męskich, co więcej, otoczone mężczyznami, chcą bardziej akcentować swoją kobiecość.

B. Zastosowane narzędzia

Zauważyć należy, że w kwestionariuszu Samoopisu 30 Wojciszke i Szlendak używają w pozycjach kwestionariusza określeń tylko w rodzaju męskim, np. *skuteczny, pomysłowy, opiekuńczy* itd. Sformułowane w ten sposób pozycje kwestionariusza mogą wpłynąć na uzyskiwane przez kobiety wyniki na skalach wspólnotowości i sprawczości. W przyszłości warto zastanowić się nad stworzeniem dwóch wersji wyżej wymienionego narzędzia, gdzie pozycje dla kobiet będą formułowane w rodzaju żeńskim np.: *skuteczna, pomysłowa, opiekuńcza*.

C. Autostereotyp vs. Heterostereotyp

To, co wyróżnia wyżej opisaną pracę badawczą od pracy Wojciszke i Szlendak, to dodatkowa grupa eksperymentalna poddana aktywizacji heterostereotypu płci. W grupie badanych studentek i studentów kierunku humanistycznego aktywizacja heterostereotypu spowodowała, że na skali Niepohamowanej Wspólnotowości to mężczyźni ($M=4,1$; $SD=0,78$) uzyskali wyższy wynik średni aniżeli kobiety ($M=3,4$; $SD=0,91$). W grupie badanych studentek i studentów kierunku ścisłego aktywizacja heterostereotypu sprawiła, że na skali Sprawczości wyższe wyniki uzyskały kobiety ($M=4,91$; $SD=0,72$) aniżeli mężczyźni ($M=4,46$; $SD=0,70$). Aktywizacja heterostereotypu płci pozwoliła zebrać dodatkowe dane empiryczne oraz spowodowała w wyżej opisanych grupach odwrócenie oczekiwanych osiąganych wyników.

Podsumowanie

Przeprowadzone badania potwierdzają różnice między kobietami i mężczyznami w postrzeganiu społecznym w obrębie wspólnotowości i sprawczości, jednak w różnych sytuacjach badawczych (aktywizując autostereotyp lub heterostereotyp) uzyskano wyniki, które zaprzeczyły stereotypowemu myśleniu o *kobietych* kobietach i *męskich* mężczyznach na *kobietych* i *męskich* kierunkach studiów.

Bibliografia

- Abele A., Wojciszke B. (2007), *Agency and communion from the perspective of self versus others*, „Journal of Personality and Social Psychology”, 93, s. 751–763.
- Bakan D. (1966), *The duality of human existence*, Addison-Wesley, Reading, PA.

ORYGINALNE ARTYKUŁY BADAWCZE

- Bem S. L. (1974), *The measurement of psychological androgyny*, „Journal of Consulting and Clinical Psychology”, 42, s. 155–162.
- Brown R. (1965), *Social Psychology*, Free Press, New York.
- Conway M., Pizzamiglio M. T., Mount L. (1996), *Status, communality, and agency: Implication for stereotypes of gender and other groups*, „Journal of Personality and Social Psychology”, 71, s. 25–38.
- Eagly A. H., Carli L. L. (1981), *Sex of researches and sex-typed communications as determinants of sex differences in influenceability: A meta-analysis of social influence studies*, „Psychological Bulletin”, 90, s. 1–90.
- Eagly A. H., Kite M. E. (1987), *Are stereotypes of nationalities applied to both women and men?*, „Journal of Personality and Social Psychology”, 53, s. 451–462.
- Eagly A. H., Steffen V. J. (1984), *Gender stereotypes stem from the distribution of woman and men into social roles*, „Journal of Personality and Social Psychology”, 46, s. 735–754.
- Fiske S. T., Cuddy A. J., Glick P. (2007), *Universal dimensions of social cognition: Warmth and competence*, „Trends in Cognitive Science”, 11, s. 77–83.
- Fiske S. T., Xu J., Cuddy A. J., Glick P. (1999), *(Dis)respecting versus (dis)liking: Status and interdependence predict ambivalent stereotypes of competence and warmth*, „Journal of Social Issues”, 55, s. 473–491.
- Helgeson V. S. (2003), *Gender related traits and health*, w: J. M. Suls, K. A. Walston (eds.), *Social psychological foundations of health and illness*, Blackwell Publishing, Oxford, s. 367–394.
- Judd C., James-Hawkins L., Yzerbyt V., Kashima Y. (2005), *Fundamental dimensions of social judgment: Understanding the relations between judgments of competence and warmth*, „Journal of Personality and Social Psychology”, 89, s. 899–913.
- Lippmann W. (1922), *Public opinion*, New York: Harcourt Brace.
- Manstead A., Hewstone M. (1996), *Encyklopedia Blackwella*, Jacek Santorski, Warszawa, s. 350–356.
- Miluska J., Boski P. (1999), *Męskość-kobiecość w perspektywie indywidualnej i kulturowej*, Instytut Psychologii PAN, Warszawa, s. 9–34.
- Money J. (1973), *Prenatal hormones and postnatal socialization in gender identity differentiation*, w: J. Cole, R. Dienstbier (eds.), *Nebraska Symposium on Motivation 1973*, University of Nebraska Press, Lincoln.
- Pine F. (1996), *Gender*. W: A. Barnard, J. Spencer, *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*, Routledge, London, s. 253.

- Reinhard M. A., Stahlberg D., Messner M. (2009), *When failing feels good: Relative prototypicality for a high-status group can counteract ego-threat after individual failure*, „Journal of Experimental Social Psychology”, 45, s. 788–795.
- Rubacha K. (2011), *Metodologia badań nad edukacją*, Oficyna Wydawnicza Łośgraf, Warszawa: s. 344–355.
- Sekuła-Kwaśniewicz H. (2000), *Płeć*, w: H. Domański, W. Morawski i J. Mucha, *Encyklopedia socjologii*, t. 3 (O–R), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 123.
- Spence J. T., Helmreich R. L. (1980), *Masculinity and femininity*, University of Texas Press, Austin, TX.
- Unger R. K., Crawford M. (1993), *Commentary: Sex and gender—the troubled relationship between terms and concepts*, „Psychological Science”, 4, s. 122–124.
- Vinacke W. E. (1957), *Stereotypes as social concepts*, „The Journal of Social Psychology”, 46, s. 229–243.
- Wojciszke B. (2005), *Morality and competence in person and self perception*, „European Review of Social Psychology”, 16, s. 155–188.
- Wojciszke B. (2010), *Wspólnotowość i sprawczość. Podstawowe wymiary spostrzegania społecznego*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk, s. 193–259.
- Znaniński F. (1984), *Społeczne role uczonych*, PWN, Warszawa.

